

A Review of the Book “Sa’di’s Ghazal and Shakespeare’s Sonnet”

Mostafa Hosseini^{1*}

Received: 29/06/2025
Accepted: 11/10/2025

* Corresponding Author's E-mail:
mhosseini@basu.ac.ir

Abstract

One of the primary areas of research in comparative literature is the study of thematic similarities in the works of two poets or writers. The book “*Sa’di’s ghazal and Shakespeare’s sonnet*” compares themes such as love and panegyric in the lyrical works of these two poets. There are numerous shortcomings, which are scattered through the chapters of the book. The most basic and important shortcoming of the present book is that the author has limited himself to a selection of, Shakespeare’s sonnets to compare with Sa’di’s ghazals. In fact, the author has ignored one-third of Shakespeare’s sonnets, so his research is incomplete. Another important shortcoming is the comparison of panegyric in Sa’di’s ghazal and Shakespeare’s sonnet, which I think is a strange comparison. The function of panegyric in Persian poetry and as a tradition in the court of Persian kings has its own characteristics and requirements, which cannot be found in English poetry. In addition, Persian ghazal and English sonnet are fundamentally different both in terms of expression and rhetoric and in terms of

1 Assistant Professor of English Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-8229-1259>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

content and application. Other shortcomings, which are not few in number and are scattered in different chapters, have been categorized into five groups: a) false information, b) undocumented claims, c) incomplete and misleading information, d) unnecessary repetitions, and e) incorrect English and French footnotes.

Keywords: Saadi's ghazal, Shakespeare's ghazal, panegyrics, comparative literature

Extended Abstract

Comparative literature is the study of literature across linguistic and cultural boundaries. Its major areas of studies are as follows: thematic similarities, influence studies, adaptation studies, and translation studies. Thematic similarities in the works of two poets or writers are one of the primary, and widely used areas of research in comparative literature. *Sa'di's ghazal and Shakespeare's Sonnet* compares themes such as love and panegyric in the lyrical works of these two great poets. Except the epilogue and the prologue, *Sa'di's Ghazal and Shakespeare's Sonnet* has thirteen short and long chapters. According to the author, since no one has compared the sonnets of these two famous poets, Sa'di and Shakespeare, he has tried to bring these two great men of world literature together and compare them in this book. There are several verse and prose translations of Shakespeare's sonnets in Persian. In general, one can divide these translations into two main groups: one group (disperse translations) includes the translation of a number of sonnets that were published in various magazines and journals or in some books, and the other group (book-length translations) includes a selection or all of the sonnets that were collected in an independent book. These translations, especially the translations of the second group, paves the way for those who do not know English to get familiar with Shakespeare's sonnets and, these translations are also the main source for comparative studies. There

are, totally, five selected and complete translations of Shakespeare's sonnets into Persian.

There are numerous shortcomings, which are scattered through the chapters of the book. The most basic and important shortcoming of the present book is that the author has limited himself to a selection of, Shakespeare's sonnets to compare with Sa'di's ghazals. In fact, the author has ignored one-third of Shakespeare's sonnets, so his research is incomplete. Another important shortcoming is the comparison of panegyric in Sa'di's ghazal and Shakespeare's sonnet, which I think is a strange comparison. The function of panegyric in Persian poetry and as a tradition in the court of Persian kings has its own characteristics and requirements, which cannot be found in English poetry. In addition, Persian ghazal and English sonnet are fundamentally different both in terms of expression and rhetoric and in terms of content and application. Other shortcomings, which are not few in number and are scattered in different chapters, have been categorized into five groups: a) false information, b) undocumented claims, c) incomplete and misleading information, d) unnecessary repetitions, and e) incorrect English and French footnotes.

It goes without saying that doing research in comparative literature is an academic inquiry and can only be done by experts. Just being familiar with two languages is not enough to do research in this field, but one should also have a good familiarity with the literature of the two languages. In addition to these, one should also know the theories and areas of research in comparative literature and then embark on the journey of comparison. *Sa'di's Ghazal and Shakespeare's Sonnet*, due to the author's lack of familiarity with English literature and comparative literature, as it turns out, has many shortcomings that are misleading. In addition, the comparisons are too general, very biased (Sa'di's superiority and Shakespeare's inferiority). Finally, in some cases the sources are not mentioned and there are major citation problems.

مقاله پژوهشی

نقدی بر کتاب غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر

مصطفی حسینی*

(دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹)

چکیده

یکی از قلمروهای اولیه پژوهش در ادبیات تطبیقی بررسی مضامین مشترک در آثار دو شاعر یا نویسنده است. کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* مضامینی مانند عشق و مدح را در آثار غنایی این دو شاعر با هم مقایسه می‌کند. در فصول مختلف کتاب کاستی‌های متعدد و گمراه‌کننده‌ای وجود دارد که به ترتیب فصول کتاب به آن‌ها پرداخته شده است. اساسی‌ترین و مهم‌ترین کاستی کتاب حاضر این است که مؤلف برای مقایسه غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر به گزیده‌ای از، نه تمام، غزل‌واره‌های شکسپیر بسنده کرده است. در واقع، مؤلف یک‌سوم غزل‌واره‌های شکسپیر را نادیده گرفته، از این رو تحقیق او ناقص و ناتمام است. کاستی مهم دیگر مقایسه مدح در غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر است که به گمانم قیاسی مع‌الفارق است. کارکرد مدح در شعر فارسی و به‌عنوان یک سنت در دربار پادشاهان ایرانی

۱. ستادیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

*mhosseini@basu.ac.ir.

<https://orcid.org/0000-0001-8229-1259>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

خصایص و ملزومات مخصوص به خود را دارد که از آن‌ها نشانی در شعر انگلیسی نیست. به علاوه، غزل فارسی و غزل‌واره انگلیسی هم در حوزه بیان و رتوریک و هم در قلمرو مضمون و کاربرد با هم تفاوت بنیادین دارند. سایر کاستی‌ها را، که از قضا تعداد آن‌ها کم هم نیست و در فصول مختلف پراکنده است و می‌تواند به‌جد همراه‌کننده باشد، در چند گروه دسته‌بندی شده است: الف) اطلاعات غلط، ب) مدعیات بی‌سند، ج) اطلاعات ناقص و همراه‌کننده، د) تکرارهای نالازم، و ه) پانوشته‌های غلط انگلیسی و فرانسوی. نویسنده کوشیده است تا مستندات و شواهد خود را از میان معتبرترین و روزآمدترین منابع عرضه کند.

واژه‌های کلیدی: غزل سعدی، غزل‌واره شکسپیر، مدح، ادبیات تطبیقی.

۱. درآمد: معرفی کتاب

کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* (انتشارات مروارید، ۱۴۰۳) نوشته دکتر اسماعیل شفق، سوای مقدمه و مؤخره، دارای سیزده فصل کوتاه و بلند است. به گفته مؤلف از آنجا که کسی غزل این دو شاعر، سعدی و شکسپیر، را با هم مقایسه نکرده، وی در این کتاب کوشیده است «این دو بزرگ‌مرد ادبیات جهانی را در کنار هم آورد و بسنجد» (شفق، ۱۱). به علاوه، «در حوزه مقایسه غزل‌واره شکسپیر با غزل سعدی، تنها پژوهشی که صورت گرفته، آن هم در محدوده مقاله مربوط به نویسنده این سطور و همکاری خانم‌های گرامی نوشین بهرامی و طیبیه میرزایی است که مشخصات آن در پایان همین کتاب دیده می‌شود» (همان: ۱۱). منظور مؤلف این دو مقاله است: الف) شفق، اسماعیل و نوشین بهرامی‌پور. «مقایسه عشق در غزل‌های سعدی و شکسپیر». *پژوهشنامه ادب غنایی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، س. ۸، ش. ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۸۹، صص. ۹۵-۱۱۸؛ و ب) شفق، اسماعیل و طیبیه میرزایی. «بررسی تطبیقی مدایح سعدی و ویلیام شکسپیر». *پژوهشنامه ادب غنایی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، س. ۱۲، ش. ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص. ۱۹۱-۲۰۸.

یکی از قلمروهای اولیه پژوهش در ادبیات تطبیقی بررسی مضامین مشترک در آثار دو شاعر یا نویسنده است. ویلیام شکسپیر (۱۵۶۴-۱۶۱۶) یکی از شاعران انگلیسی است که گه‌گاه مضامین آثارش را، اعم از شعر یا نمایشنامه، با شاعران یا نویسندگان فارسی‌زبان سنجیده‌اند. در کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* مؤلف کوشیده است مضامینی مانند عشق و مدح را در آثار غنایی این دو شاعر با هم مقایسه کند. بدیهی است که برای انجام این کار، تطبیق‌گر افزون بر *غزل سعدی* باید با ژانر *غزل‌واره* در شعر انگلیسی، و در اینجا به‌طور اخص با *غزل‌واره شکسپیری*، آشنا باشد. این کار از دو طریق امکان‌پذیر است: یکی از رهگذر زبان اصلی و دیگری از طریق ترجمه. در کتاب مذکور مؤلف شق دوم، ترجمه، را برگزیده است، پس شرط لازم این است که ترجمه تمام ۱۵۴ *غزل‌واره شکسپیر* به فارسی موجود باشد. به این موضوع بازخواهم گشت.

شاکله اصلی کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* دو مقاله مذکور (که با تغییراتی در دو فصل نه و ده کتاب آمده) و سه فصل یازده، دوازده و سیزده است و مابقی فصول به‌منزله مقدمه/مقدمه‌هایی برای این فصول به‌شمار می‌روند. در زمان نگارش این دو مقاله، به ترتیب، در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۹۳ (فصول نه و ده کتاب حاضر) ترجمه کاملی از *غزل‌واره‌های ویلیام شکسپیر* به فارسی موجود نبوده است. هنگام تبدیل آن مقالات به کتاب در سال ۱۴۰۳ دو ترجمه کامل از *غزل‌واره‌های شکسپیر* به فارسی موجود بوده اما در کمال تعجب مؤلف به آن مراجعه نکرده و همان دو مقاله را با تغییراتی آورده و تحقیق خود را روزآمد نکرده است. برخی از فصول کتاب (مانند فصل‌های چهار و هفت) چندان ربطی به عنوان و مباحث این کتاب، یعنی *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر*، ندارند. برخی دیگر از فصول (مانند فصل‌های شش و هفت، و بخشی از فصل نه صص. ۹۳-۹۹) اصلاً

نکته تازه‌ای ندارد و پیش‌تر محققان به تفصیل به آن‌ها پرداخته‌اند و وجود آن‌ها هیچ توجیه منطقی ندارد.

از این‌ها گذشته، در فصول مختلف کتاب کاستی‌های متعددی وجود دارد که به ترتیب فصول به آن‌ها می‌پردازم. به نظرم، اساسی‌ترین و مهم‌ترین کاستی کتاب حاضر این است که مؤلف برای مقایسه غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر به گزیده‌ای از، نه تمام، غزل‌واره‌های شکسپیر بسنده کرده است. مرادم منبع او *غزل‌های عاشقانه ویلیام شکسپیر* (۱۳۷۷) ترجمه تقی تفضلی است که شامل ۱۰۰ غزل‌واره از ۱۵۴ غزل‌واره شکسپیر است. بدیهی است که مؤلف یک‌سوم غزل‌واره‌های شکسپیر را نادیده گرفته از این رو تحقیق او ناقص و ناتمام است. این در حالی است که در زمان نگارش کتاب دو ترجمه کامل از غزل‌واره‌های شکسپیر یکی به کوشش پویا شهریاری راد^۱ و دیگری به سعی امید طبیب‌زاده^۲ به فارسی موجود بوده است. از دیگر سو، مؤلف به دیگر ترجمه‌های گزیده غزل‌واره‌های شکسپیر نیز مراجعه نکرده است.

از غزل‌واره‌های شکسپیر چند ترجمه منظوم و مثنوی، به‌طور کامل و ناقص، به فارسی موجود است. به‌طور کلی، این ترجمه‌ها را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: گروهی شامل ترجمه تعدادی از غزل‌واره‌ها (از سال ۱۳۱۲ به بعد) است که در مجلات و نشریات مختلف و یا در خلال برخی کتاب‌ها منتشر شدند، و گروه دیگر شامل گزیده یا تمام غزل‌واره‌ها (از سال ۱۳۷۷ به بعد) است که در کتابی مستقل گرد آمده‌اند. وجود این ترجمه‌ها بالاخص ترجمه‌های گروه دوم، برای آنانی که زبان انگلیسی نمی‌دانند، مسیر را برای آشنایی با غزل‌واره‌های شکسپیر و به تبع آن مقایسه آن‌ها با غزل فارسی به‌ویژه، غزل سعدی و حافظ، هموار می‌کند. ترجمه‌های گزیده و کامل از غزل‌واره‌های شکسپیر به فارسی جمعاً پنج مورد است که به ترتیب تاریخ انتشار عبارت‌اند از: ۱. *غزل‌های عاشقانه*

ویلیام شکسپیر (۱۳۷۷) ترجمه تقی تفضلی؛ ۲. *غزل‌های شکسپیر* (۱۳۷۹) ترجمه بهنام مقدم؛ ۳. *گزیده‌ای از غزل‌های ویلیام شکسپیر* (۱۳۸۵) ترجمه نعمت‌الله شמוש؛ ۴. *عاشقانه‌های شکسپیر* (۱۳۹۴) ترجمه پویا شهریاری‌راد؛ و ۵. *غزل‌واره‌های ویلیام شکسپیر* (۱۳۹۶) ترجمه امید طبیب‌زاده. گفتنی است که مؤلف کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* از ترجمه تقی تفضلی استفاده کرده است.

کاستی مهم دیگر مقایسه مدح در غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر است که به گمانم قیاسی مع‌الفارق است. کارکرد مدح در شعر فارسی و به‌عنوان یک سنت در دربار پادشاهان ایرانی خصایص و ملزومات مخصوص به خود را دارد که از آن‌ها نشانی در شعر انگلیسی نیست. به علاوه، غزل فارسی و غزل‌واره انگلیسی هم در حوزه بیان و رتوریک و هم در قلمرو مضمون و کاربرد با هم تفاوت بنیادین دارند.

نمونه بارز برای ابراز منویات شاعرانه در شعر فارسی، خاصه برای بیان احساسات در اشعار غنایی استفاده از زبان ستایش‌آمیز است. مدیحه، به عنوان یک گونه شعری جاافتاده، در شعر انگلیسی اندک‌یاب است. مرادم این نیست که اصلاً به زبان انگلیسی مدیحه‌ای سروده نشده، بلکه مدیحه ندرتاً شعری حائز اهمیت تلقی شده، و همواره در ادبیات انگلیسی به چشم استخفاف در آن نگریسته‌اند، تو گویی هیچ شاعر «راستینی» نخواست است بدان بپردازد. به احتمال زیاد تنها مدیحه قابل‌اعتنای ادبیات انگلیسی، شعر اندرو مارول^۳ (۱۶۷۸-۱۶۲۱) موسوم به «قصیده‌ای به سبک هوراس در بازگشت کرامول از ایرلند»^۴ است و اهمیت آن به خاطر ستایش تلویحی از چارلز اول^۵ (دوران حکومت ۱۶۴۹-۱۶۲۵)، دشمن اصلی اولیور کرامول (۱۵۹۹-۱۶۵۸)، است که ظاهراً شکل مدیحه‌آمیز شعر را واژگون و بی‌تردید آن را پیچیده‌تر کرده است. می‌توان گفت که مدیحه

در دل بسیاری از مراثی حضور نامحسوسی دارد، اما هرگز جزء جریان‌های اصلی شعر انگلیسی نبوده و زبان و عناصر آن هیچ وقت شاعرانه تلقی نشده است (Davis, 2004: 313). سایر کاستی‌ها را، که از قضا تعداد آن‌ها اندک‌شمار هم نیست و در فصول مختلف پراکنده است و می‌تواند به‌جد گمراه‌کننده باشد، در چند گروه دسته‌بندی کرده‌ام: الف) اطلاعات غلط، ب) مدعیات بی‌سند، ج) اطلاعات ناقص و گمراه‌کننده، د) تکرارهای نالازم، و ه) ضبط‌های نادرست. برای دستیابی آسان‌تر این موارد را، به جز دو مورد آخر، یک‌به‌یک به ترتیب فصول، با ذکر مطلب و صفحه آورده‌ام. به علاوه، کوشیده‌ام تا مستندات و شواهد خود را از میان معتبرترین و روزآمدترین منابع عرضه کنم.

مقدمه:

۱. «شکسپیر در حوزه غزل در پهنه اروپا [تأکید از من است] بی‌رقیب و تکرارناپذیر است» (ص ۷).

این سخن مدعایی گراف و بی‌سند است، خود انگلیسی‌ها نیز چنین ادعایی درباره شکسپیر شاعر ندارند. آن‌ها نهایتاً او را «بزرگ‌ترین غزل‌سرای انگلستان در قالب غزل‌واره انگلیسی / شکسپیری» می‌دانند (Abrams, 1999: 290) نه اروپا.

۲. «حافظی [تأکید از من است] که می‌گوید: استاد سخن سعدی است» (ص ۷).

مؤلف این بیت معروف «استاد غزل سعدی است نزد همه کس اما / دارد سخن حافظ طرز غزل خواجو» را سروده حافظ دانسته است، اما در این باب اجماع نظر وجود ندارد: «چنان‌که مکرر گفته‌ایم در میان همه شعرای متقدم سه شاعر بیشترین تأثیر را بر حافظ داشته‌اند که عبارت‌اند از کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، سعدی، و خواجو. طرز سخن‌پردازی و ایهام‌ورزی و باریک‌اندیشی و ظرافت لفظ و مضمون خواجو با حافظ،

شباهت فوق‌العاده‌ای دارد و این بیت که یکی از معاصران حافظ درباره آن دو گفته است دقیقاً درست است: استاد غزل سعدی است نزد همه کس اما/ دارد سخن حافظ طرز غزل خواجو» (خرم‌شاهی، ۱۳۸۵: ۶۸).

۳. «جان گوسون [تأکید از من است] نویسنده انگلیسی در سال ۱۵۷۹ کتابی در هجو این ابتذال ادبی نوشت» (ص ۹).

نویسنده انگلیسی که در سال ۱۵۷۹ کتابی در هجو ابتذال ادبی نوشت «استفن گاسن» است نه «جان گوسون». جالب این‌که زرین‌کوب در کتاب *یادداشت‌ها و اندیشه‌ها* به نام و کتاب او، که در پی می‌آید، اشاره کرده است. استفن گاسن (۱۵۵۴-۱۶۲۴) در سال ۱۵۷۹ *دبستان فساد* را، که به شاعران و هنرپیشگان می‌تاخت، نوشت و آن را، البته بدون اجازه، به سر فیلیپ سیدنی تقدیم کرد. گفته‌اند سیدنی رساله انتقادی خود، در *دفاع از شعر*، را در پاسخ گاسن نوشت تا بطلان عقیده او را ثابت کند (Ousby, 1998: 32). همچنین بنگرید به: «استفن گاسن [تأکید از من است] مثل افلاطون شعر را سخت نکوهش کرد. وی در رساله خاصی که در این باب نوشت شعر را «دبستان فساد» و موجب رواج تبهکاری و ناپسامانی دانست. اما انتقاد تند و گستاخانه او بی‌جواب نماند و سیدنی برای دفاع از شعر خامه برداشت. رساله فیلیپ سیدنی که «دفاع از شعر» نام دارد از لحاظ تاریخ نقد ادبی مهم شمرده می‌شود ... این رساله درخشان‌ترین دفاع از شعر در تاریخ ادبیات انگلیس محسوب است» (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۷۵).

مؤلف یک‌بار دیگر در همین صفحه نه/۹ («جان گوسون که قبلاً کتاب *دبستان فساد* را در هجو شعر و نمایش و بازیگری نوشته بود») و بار دیگر در صفحه ده/۱۰ («نه فقط جان گوسون ...») این اسم را با همین ضبط تکرار کرده است.

۴. «در حوزه غزل نیز، اگرچه انگلیسی‌زبان‌ها نمونه‌های متنوعی از غزل را آن‌گونه که در ادبیات ایران داریم، نظیر **غزل عرفانی** [تأکید از من است]، و غزل غنایی و غزل عشقی - عرفانی، در ادبیات انگلیسی ندارند» (ص ۱۰).

این سخن نادقیق است. در انگلستان قرن هفده شاعرانی کوشیدند مفاهیمی مانند عرفان، فلسفه، ماوراءالطبیعه و مذهب را وارد شعر انگلیسی (ازجمله غزل‌واره) کنند. مثلاً جان دان^۷ (۱۵۷۱-۱۶۳۱)، شاعر متافیزیک، اشعار مذهبی متنوعی (موسوم به «غزل‌واره‌های الهی») ازجمله نوزده/۱۹ غزل‌واره با عنوان *غزل‌واره‌های مقدس*^۸ سرود (Abrams, 2000: 1268). این غزل‌واره‌ها که تأملاتی فلسفی - الهی‌اند عمدتاً در قالب غزل‌واره پترارکی سروده شده‌اند و به مضامینی نظیر اخلاق، عشق الهی و توبه می‌پردازند. مرادم از این سخنان این نیست که بین غزل عرفانی فارسی و غزل‌های جان دان تناظر یک‌به‌یک وجود دارد بلکه تأکیدم بر قرابت مضمونی بین آن‌هاست. گواه این مدعا مقالات تطبیقی چندی است که اشعار جان دان را با برخی شاعران صوفی‌مشرّب فارسی سنجیده‌اند.

۵. «اما در ایران از وقتی که استاد تقی تفضلی **غزل‌واره‌های** [تأکید از من است] او [= شکسپیر] را سلیس و روان منتشر کرد...» (ص ۱۱).

این جمله نادقیق و به عبارتی کژتاب است و خواننده ناآشنا را گمراه می‌کند. بهتر است با افزودن کلمه‌ای آن را رساتر و گویاتر کنیم. از آن چنین برمی‌آید که تقی تفضلی تمام غزل‌واره‌های ویلیام شکسپیر را ترجمه کرده است. تعداد غزل‌واره‌های شکسپیر ۱۵۴ فقره است و تفضلی گزیده‌ای از آن‌ها را (شامل یک‌صد / ۱۰۰ غزل‌واره) با عنوان *غزل‌های عاشقانه ویلیام شکسپیر* (۱۳۷۷) به نثر ترجمه کرده است. از این رو، بهتر است چنین بنویسیم: «اما در ایران از وقتی که استاد تقی تفضلی **گزیده‌ای از** *غزل‌واره‌های* او را سلیس و روان منتشر کرد...».

فصل ۱: تعریف نقد تطبیقی

۱. «این موضوع که نقد تطبیقی [تأکید از من است] از کدام کشور نشئت گرفته ...» (ص ۱۳).

«ادبیات تطبیقی» درست است نه «نقد تطبیقی». نویسنده «نقد تطبیقی» را با «ادبیات تطبیقی» یکی دانسته است. در گذشته که «ادبیات تطبیقی» هنوز گرایش / رشته‌ای مستقل نبود بعضاً زیر عنوان «نقد تطبیقی» تعریف می‌شد، اما اکنون این نگاه منسوخ است. این فصل کتاب درباره تاریخ مختصر ادبیات تطبیقی در جهان، به‌ویژه خاستگاه آن فرانسه، و ایران است، از این رو عنوان آن، «تعریف نقد تطبیقی»، با محتویاتش هم‌خوانی ندارد. عنوان پیشنهادی (و شاید درست‌تر / دقیق‌تر آن) راقم این سطور «تعریف ادبیات تطبیقی» است.

۲. «ایشان [ابوالحسن نجفی] پس از توضیحات دیگر، درنهایت خلاصه کلام خود را [درباره ادبیات تطبیقی] این چنین مطرح می‌کنند: ادبیات تطبیقی، یعنی تطبیق ادبیات یک کشور با کشورهای دیگر، و نیز تطبیق ادبیات، با حوزه‌های دیگر معارف فکری و ذوقی بشر [تأکید از من است]» (ص ۱۵).

مؤلف بخش انتهایی را به اشتباه به ابوالحسن نجفی منسوب کرده است. آشنایان با ادبیات تطبیقی نیک می‌دانند که این نقل‌قول بخشی از تعریف ادبیات تطبیقی مکتب آمریکایی است که هنری رماک در مقاله معروفش «تعریف و عملکرد ادبیات تطبیقی» عرضه کرده است:

ادبیات تطبیقی مطالعه ادبیات فراسوی مرزهای یک کشور خاص، و مطالعه روابط میان ادبیات از یک سو و سایر قلمروهای دانش و معرفت مانند هنرها (فی‌المثل: نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری، موسیقی)، فلسفه، تاریخ، علوم اجتماعی (فی‌المثل: سیاست، اقتصاد، جامعه‌شناسی)، علوم، دین و جز این‌ها از سوی دیگر است. به‌طور خلاصه،

ادبیات تطبیقی مقایسه یک ادبیات با یک یا چند ادبیات دیگر و مقایسه ادبیات با سایر

قلمروهای بیان انسان است (رماک، ۱۳۹۱: ۵۵).

ناگفته نماند که نجفی به درستی آن را نقل کرده، اما مؤلف کتاب حاضر اشتباهاً آن را به

او منتسب کرده است.

۳. «[فاطمه سیاح] بر آن شد تا در دانشگاه تهران کرسی ادبیات تطبیقی را پایه‌گذاری

کند [تأکید از من است]» (ص ۱۵).

برای این ادعا سندی در دست نیست. آنچه می‌دانیم این است که بر اساس مدارک موجود، دکتر فاطمه سیاح از سال ۱۳۱۷ تا سال ۱۳۲۶ در دانشگاه تهران، درسی تحت عنوان «سنجش ادبیات» (شاید نقد ادبی یا ادبیات تطبیقی) تدریس می‌کرد؛ از این رو، وی را می‌توان نخستین کسی دانست که «[درس] ادبیات تطبیقی را در ایران وارد دروس دانشگاهی کرد» (گلبن، ۱۳۸۳: ۶۱). تازه بر اساس این سند نمی‌توان او را پایه‌گذار رشته ادبیات تطبیقی در ایران به‌شمار آورد، زیرا تازه در دهه ۱۳۵۰ بود که گروهی از استادان دانشگاه تهران تصمیم به تأسیس این رشته گرفتند. به گفته علی‌اکبر خان‌محمدی:

در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی مقطع فوق لیسانس ادبیات تطبیقی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، برای یکی دو دوره دانشجوی پذیرفت که نظر به نقایص عمده‌ای که در برنامه و عمل داشت به جایی نرسید و با وقوع انقلاب تعطیل و دیگر بازگشایی نشد (گویارد، ۱۳۷۴: ۸).

فصل ۲: منزلت جهانی سعدی و شکسپیر

۱. «زیرا به لحاظ وسعت قلمرو، درباره انگلیس گفته‌اند: خورشید در قلمرو انگلستان

هرگز غروب نمی‌کند [تأکید از من است]» (ص ۱۸).

گزین گفته «امپراطوری که خورشید آن هرگز افول/ غروب نمی‌کند»^۹ در گذشته برای امپراتوری‌های مصر، بین‌النهرین، ایران و روم نیز به کار رفته است، از آنجا که «در طی قرن نوزده، بریتانیای کبیر به عنوان بزرگ‌ترین قدرت استعماری و امپریالیستی پدیدار شد، به سرعت تقریباً بر یک‌چهارم زمین مسلط شد» (Bressler, 2007: 236) از این رو، این سخن در قرن نوزدهم و بیستم نیز برای امپراتوری بریتانیا نیز به کار می‌رفت. به این سبب عبارت «قلمرو انگلستان» نادقیق و کژتاب است. بهتر است با افزودن کلمه «استعماری» دقیق‌تر و رساتر شود: «خورشید در قلمرو [استعماری] انگلستان هرگز غروب نمی‌کند».

دوره استرداد (بازگشت چارلز دوم به تخت پادشاهی در سال ۱۶۶۰) و قرن هجده روزگار پیشرفت عظیم و تغییر در انگلستان یا بریتانیای کبیر، آن‌گونه که بعد از سال ۱۷۰۷ نامیده شد، بود. در این دوره به تدریج بریتانیا به قدرتی جهانی تبدیل شد، یعنی امپراتوری که خورشید آن غروب‌ناپذیر بود (Abrams, 2000: 2045).

ضمناً مؤلف در فصل هشتم دوباره این جمله را تکرار کرده است: «زیرا، تنها این کشور انگلیس بود که به لحاظ وسعت قلمرواش درباره‌اش گفته شده که خورشید در قلمرو انگلیس هرگز غروب نمی‌کند!» (ص ۷۸).

۲. «بن جانسون [تأکید از من است] در مقدمه معروف خود بر آثار شکسپیر (۱۷۶۵) چنین نوشته بود» (ص ۲۵).

بن جانسون^{۱۰} (۱۵۷۲-۱۶۳۷)، چنان‌که ملاحظه می‌کنید، در سال ۱۶۳۷ درگذشت، وی چگونه می‌توانسته در سال ۱۷۶۵ مقدمه‌ای بر آثار شکسپیر بنویسد. وقتی اولین قطع رحلی/ وزیری آثار نمایشی شکسپیر^{۱۱} در سال ۱۶۲۳ منتشر شد بن جانسون، شاعر و نمایشنامه‌نویس برجسته هم‌روزگار شکسپیر، شعر نسبتاً بلندی، با عنوان «به یاد نویسنده محبوبم آقای ویلیام شکسپیر و آنچه برای ما به یادگار گذاشته است»^{۱۲}، در ستایش ویلیام

شکسپیر سرود که در صفحات آغازین اولین قطع رحلی / وزیری آثار نمایشی شکسپیر آمده است (Heminges & Condell, 1623: 13-14).

نویسنده تشابه اسمی (نام خانوادگی) این دو را با هم خلط کرده است؛ به قول مولوی: «اشتراک لفظ دائم رهن است». فردی که در سال ۱۷۶۵ بر نمایشنامه‌های شکسپیر مقدمه معروفی نوشت ساموئل جانسون^{۱۳} (۱۷۰۹-۱۷۸۴) بود نه بن جانسون. از سال ۱۷۴۵ به بعد که جانسون تصحیح انتقادیش از مکبث را منتشر کرد بر آن شد تا متن منقحی از مجموعه آثار نمایشی شکسپیر با حواشی و تعلیقات مشروح عرضه کند اما به دلایلی این طرح مدت‌ها به تعویق افتاد. وی در سال ۱۷۶۵ پس از تأخیری نسبتاً طولانی طبع انتقادی مجموعه آثار نمایشی شکسپیر را در هشت / ۸ مجلد، با عنوان *نمایشنامه‌های ویلیام شکسپیر*^{۱۴}، منتشر کرد. این طبع انتقادی، کامل‌ترین، و منقح‌ترین چاپ انتقادی بود که تا آن زمان از مجموعه آثار نمایشی شکسپیر منتشر شده بود. جانسون همچنین مقدمه‌ای مبسوط، انتقادی، و عالمانه با عنوان *مقدمه‌ای بر شکسپیر*^{۱۵} در کنار حواشی و تعلیقاتی مفید بر هر نمایشنامه افزوده بود که در زمره بهترین مقدماتی است که تاکنون بر آثار نمایشی شکسپیر نوشته شده و سرشار است از نکات ارزنده و سودمند. «شاید تصحیحات بعدی کار جانسون را تحت‌الشعاع قرار داده باشد، اما مقاله مقدماتی او یکی از معقول‌ترین مطالبی است که در این باب نوشته شده است» (Ousby, 1998: 487). ضمناً نویسنده در پاورقی ضبط انگلیسی بن جانسون را غلط نوشته است.

۲. «شخصی مثل ماری فرانسوا رئیس جمهور (جمهوری پنجم فرانسه) پس از آشنایی با گلستان سعدی، با شیفتگی و افتخار، از نام خانوادگی پیشین خود (ماری فرانسوا) به سعدی کارنو شهرت پیدا کند [تأکید از من است]» (ص ۳۱).

در این جمله چند مشکل وجود دارد. ۱. پس از آشنایی با گلستان سعدی نبود که وی با شیفتگی و افتخار به سعدی کارنو شهرت پیدا کرد. داستان از این قرار است که پدرش، هیپولیت کارنو، به پیروی از پدر و به یاد برادرش، نام کوچک نخستین فرزند خود را «ماری فرانسوا سعدی» گذاشت. به علاوه، این لازار کارنو، پدر بزرگ «ماری فرانسوا»، بود که به گلستان سعدی عشق می‌ورزید (حدیدی، ۳۰۴) و تصمیم گرفت نام پسرش را سعدی بگذارد؛ ۲. ماری فرانسوا نام (کوچک) اوست نه نام خانوادگی‌اش. نام کامل (نام و نام خانوادگی) او «ماری فرانسوا سعدی کارنو»^{۱۶} بود که بعداً به «سعدی کارنو» (۱۸۳۷-۱۸۹۴) شهرت پیدا کرد.

لازار کارنو، به یاد شاعر شیراز، فرزند مهتر خود را که در گیرودار حوادث بعد از انقلاب به دنیا آمده بود، سعدی نامید. ولی وی مدتی کوتاهی بیش نزیست و در کودکی درگذشت. کارنو فرزند دوم خود را نیز سعدی نامید. او هم در جوانی بر اثر ابتلا به بیماری وبا درگذشت. هیپولیت کارنو، برادر کهنتر او، که وی را بسیار دوست می‌داشت و از مرگ او سخت متأثر شده بود، به پیروی از پدر و به یاد برادر، نخستین فرزند خود را سعدی نامید و این سعدی همان کسی است که در ۱۸۸۷ به ریاست جمهوری فرانسه برگزیده شد (حدیدی، ۱۳۷۳: ۳۰۴).

فصل ۳: شهرت سعدی و شکسپیر در غزل

۱. «اسکار وایلد در رساله [تأکید از من است] تصویر آقای دبلیو اچ می‌گوید» (ص ۳۴). «داستان کوتاه» درست است نه «رساله». اسکار وایلد درباره غزل‌واره‌های شکسپیر رساله‌ای ننوشته، بلکه داستان کوتاهی درباره آقای دبلیو. اچ (W. H.) «تنها مایه الهام این اشعار» نوشته است: «اسکار وایلد در داستان کوتاهی با عنوان «تصویر آقای دبلیو اچ»

تلویحاً عنوان داشته است که W. H. در واقع پسرک بازیگری بوده به نام ویلیام هیوز» (طیب‌زاده، ۱۳۹۶: ۴۴). شکل درست جمله: «اسکار وایلد در داستان کوتاه «تصویر آقای دبلیو اچ» می‌گوید».

۲. «نخستین تردیدکننده اصالت آثار شکسپیر [تأکید از من است]، رابرت گرین (۱۵۹۲-۱۵۵۸) هم‌روزگار شکسپیر بود» (ص ۳۴).

رابرت گرین در اصالت آثار ویلیام شکسپیر تردیدی نداشت. جالب است که بدانیم در روزگار شکسپیر اصلاً بحث اصالت آثار او مطرح نبود و کسی در صحت انتساب آن‌ها به او تردیدی نداشت. این تردیدها و تشکیک‌ها تقریباً دو قرن بعد آغاز شد: «تردید درباره اصالت آثار شکسپیر تقریباً دیر پدیدار شد، بیش از دویست سال بعد از مرگش در سال ۱۶۱۶» (Schoenfeldt, 2010: 130). شگفت این‌که مؤلف در دو صفحه بعد به این موضوع اشاره و سخن خود را نقض می‌کند: «از قرن هجدهم تردیدهایی پیرامون آثار شکسپیر مطرح شد، ولی از قرن نوزدهم بود که تردیدها ... فزونی گرفت» (همان: ۳۷).

رابرت گرین در کتابش *لطایف کم‌بهای گرین* به‌طورکنایه آمیزی به شکسپیرِ بازیگر و نمایشنامه‌نویس اشاره می‌کند که به نوعی باعث کساد بازار آنان شده است. تازه عبارت کنایه‌آمیز او برگرفته از یکی از نمایشنامه‌های شکسپیر است. شاید بتوان آن را از مقوله حسادت صنفی به‌شمار آورد (کجوری، ۱۳۸۴: ۲۶۸): «این خروس نورسیده که به پره‌ای ما زیبا شده و دل ببر را در پوست بازیگر پنهان کرده، گمان می‌برد که می‌تواند به استادی هر یک از شما — [جان لیلی، جورج پیل، توماس لاج، رابرت گرین، کریستوفر مارلو، و توماس نش] — شعر بی‌قافیه ببافد، و خود را بی‌هیچ گفت‌وگو استاد همه‌کاره می‌داند و به خیال خود تنها صحنه‌لرزان (shakescene) این کشور است» (گریر، ۱۳۹۰: ۱۳). رابرت گرین از «دانشگاه‌رفته‌ها» گروهی از نمایشنامه‌نویسان اواخر قرن شانزده انگلیسی (دهه

۱۵۸۰) — جان لیلی، جورج پیل، و توماس لاج (از آکسفورد) رابرت گرین، کریستوفر مارلو، و توماس نش (از کمبریج) — بود که دانش آموخته دانشگاه آکسفورد یا کمبریج و به «خداوندان ذوق دانشگاه» (University Wits) معروف بودند.

فصل ۴: عمده‌ترین بحث‌های حاشیه‌سازان شکسپیر

۱. «جان هادسون در کتابی به نام *بانوی تاریک* که آن را درباره *بانوی تاریک* [تأکید از من است] مطرح‌شده در غزل‌واره‌های شکسپیر نوشته است، با تأکید و پافشاری تمام ادعا می‌کند که شکسپیر نمایشنامه‌هایش را از یک نویسنده زن انگلیسی ایتالیایی تبار به نام خانم امیلیا باسانو اقتباس کرده و در غزل‌هایش از آن زن تاریک ... نیز با تعبیر (Dark Lady) یاد کرده است» (صص ۴۹-۵۰).

در اینجا چند نکته گفتنی است: ۱. نام کامل کتاب *بانوی سیاه شکسپیر: امیلیا باسانو لانیِر زن پشت نمایشنامه‌های شکسپیر؟*^{۱۷} است؛ ۲. بر خلاف غزل‌واره‌های عصر رنسانس معشوقه غزل‌واره‌های شکسپیر نه بانویی (مو) بور، چشم آبی، پاکدامن و طناز که زنی گندم‌گون، سیه‌چشم و بی‌بندوبار است. شکسپیر در ۲۷ غزل‌واره، از غزل‌واره ۱۲۷ تا ۱۵۲، زنی سیه‌چرده را توصیف کرده است. از این رو «بانوی تاریک» معادل خوبی برای (Dark Lady) نیست؛ «بانوی سیاه»، «بانوی سیه‌چرده» یا «بانوی گندم‌گون» معادل‌های بهتر و دقیق‌تری‌اند. شکسپیر او را «بانوی سیاه» نامیده زیرا این زن «موی مجعد سیاه» و «پوست تیره» دارد (غزل‌واره ۱۳۰). جالب این‌که مؤلف در فصل دیگری از کتاب برای (Dark Lady) از معادل «بانوی سیاه» استفاده کرده است: «شکسپیر به توصیف زنی سیاه‌موی و اندکی سیه‌چرده، معروف به بانوی سیاه، می‌پردازد» (همان: ۱۰۱)؛ ۳. بر خلاف ادعای مؤلف جان هادسون این کتاب را درباره بانوی تاریک مطرح‌شده در غزل‌واره‌های شکسپیر نوشته است. او در

این کتاب تنها سه صفحه به «بانوی سیاه غزل‌واره‌ها» (صص ۱۹۶-۱۹۸) اختصاص داده است (Hudson, 2016: 198)؛ ۴. مدعای جان هادسون در کتاب این است که امیلیا باسانو لانیر نه تنها بانوی سیاه غزل‌واره‌ها که نویسنده واقعی تمام آثار شکسپیر است. وی در بخش اعظم این کتاب کوشیده تا غبار روزگاران را از چهره و آثار امیلیا باسانو لانیر، اولین زن در انگلستان که به عنوان شاعر حرفه‌ای اظهار وجود کرد، بتکاند.

در این‌که معشوقه غزل‌واره‌ها زاده خیال شکسپیر است یا در عالم واقع وجود داشته اتفاق نظری وجود ندارد. شکسپیرپژوهان چندین نفر را از جمله امیلیا باسانو لانیر این معشوقه دانسته‌اند، اما در این باره نیز اجماعی وجود ندارد. حتی آلفرد لزی راو^{۱۸} که سال‌ها پیش از جان هادسون در سال ۱۹۷۳ امیلیا باسانو لانیر را همان بانوی سیاه غزل‌واره‌ها دانسته بود بعدها از نظر خود برگشت. جالب این‌که مؤلف در فصل دیگری نظر خود را نقض می‌کند: «البته تا امروز واقعی بودن هویت آن‌ها همچنان با حدس و گمان توأم است» (همان: ۱۰۱). افزون بر این‌ها، او در صفحه ۵۰ کتاب خود نقل قول نسبتاً بلندی از کتاب جان هادسون (صفحه ۲۹۰) آورده که نتوانستم آن را در کتاب (سال انتشار ۲۰۱۶) بیابم. این در حالی است که کتاب هادسون مجموعاً ۲۸۸ صفحه دارد.

۲. «ویلیام شکسپیر متولد دهکده اَوُن از شهر استراتفورد [تأکید از من است] انگلیس بود» (ص ۵۲).

چنین دهکده‌ای («دهکده اَوُن») بر روی نقشه انگلستان وجود ندارد. «اَوُن» و «استراتفورد» هر دو جزئی از یک نام‌اند. به علاوه، مؤلف با مشکول کردن «اَوُن» تلفظ آن را دشوارتر و عجیب‌تر کرده است. زادگاه ویلیام شکسپیر شهرک تجاری کوچکی بود (و هست) به نام «استرتفورد - اپان - ایون» (Stratford-upon-Avon) که به «استرتفورد» نیز معروف است و در جنوب انگلستان در بخش واریک (Warwick) واقع شده است. این

شهرک بر ساحل رود «ایون» قرار دارد از این رو، برخی ویلیام شکسپیر را «قوی ایون» (the Swan of Avon) نیز نامیده‌اند.

«قوی ایون» لقبی تحبیبی است برای ویلیام شکسپیر. بن جانسون در شعری، [«به یاد نویسندهٔ محبوبم آقای ویلیام شکسپیر و آنچه برای ما به یادگار گذاشته است»]، که در اولین قطع رحلی / وزیری آثار نمایشی شکسپیر منتشر شد، این لقب را ابداع کرد. این عبارت به قوهای رودخانهٔ ایون در استراتفورد، زادگاه شکسپیر، اشاره دارد. به علاوه، در یونان باستان باور بر این بود که روح شاعران در قوها حلول می‌کند.^{۱۹}

فصل ۵: شکسپیر و سبک ضدپترارکی غزل‌واره‌های او

۱. «از میان ۱۵۴ غزل‌وارهٔ ویلیام شکسپیر، ۱۲۶ غزل‌وارهٔ اولیه، متوجه مرد جوان یعنی هنری ریزلی [تأکید از من است] است» (ص ۵۵).

مؤلف تصریح می‌کند که «مرد جوان» در غزل‌واره‌های شکسپیر «هنری ریزلی» است، اما حقیقت این است که دقیقاً معلوم نیست مراد شکسپیر از «مرد جوان» در غزل‌واره‌ها چه کسی است، از این رو در این باب نمی‌توان با قطع و یقین سخن گفت. شکسپیرپژوهان چند گزینه یا احتمال را مطرح (ویلیام هربرت، سومین ارل پمبروک (۱۵۸۰-۱۶۳۰)؛ هنری رایتسلی، سومین ارل ساوت‌همپتون (۱۵۷۳-۱۶۲۴)؛ و ویلیام هیوز) و برای رد و قبول هریک استدلال کرده‌اند (طیب‌زاده، ۱۳۹۶: ۴۲-۴۴). با این همه، در این باب بین شکسپیرپژوهان اتفاق نظر وجود ندارد. ضمناً ضبط درست اسم ایشان «هنری رزلی، رایزلی یا رایتسلی» است نه «ریزلی».

۲. «در انگلستان جریان غزل‌سرایی از دوران قرون وسطا [تأکید از من است] بود که نضج گرفت» (ص ۵۹).

در اینجا مؤلف مرتکب سهو شده است. در قرون وسطا (۴۵۰-۱۰۶۶) در ادبیات انگلستان چنین ژانری وجود ندارد. ژانر غزل/ سانت/ غزل‌واره در عصر رنسانس/ نوزایی (۱۶۶۰-۱۵۰۰) در ادبیات انگلستان پدید آمد. درواقع، غزل/ سانت/ غزل‌واره در ادبیات انگلیسی یک ژانر (گونه ادبی) عاریتی است که در اوایل قرن شانزدهم از رهگذر ترجمه غزل‌های ایتالیایی وارد ادبیات انگلیسی شد (Abrams, 1999: 290). پیشگامان آن سر تامس وایات و هنری هاوارد (ارل ناحیه ساری) بودند.

فصل ۶: آشنایی اروپاییان با سعدی

۱. «نخستین مستشرق انگلیسی که به آثار سعدی توجه داشت و اولین بار گلستان را به زبان انگلیسی ترجمه کرد، ادوارد ایستویک (۱۸۱۴-۱۸۸۳) [تأکید از من است] بود» (ص ۶۵).

این مدعا نادرست است. ترجمه ادوارد بک‌هاوس ایستویک از گلستان سعدی با عنوان گلستان یا باغ گل شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی در سال ۱۸۵۲ در هرتفورد منتشر و چند بار بازچاپ شد: لندن: انتشارات تروینر، ۱۸۸۰؛ لندن: انتشارات آکتگن، ۱۹۷۹، بازچاپ ۱۹۹۶^{۲۰} (Classe, 2000: 1213). ایستویک نخستین مستشرق انگلیسی نبود که برای اولین بار گلستان را به زبان انگلیسی ترجمه کرد، پیش از او چند نفر تمام یا زبده‌ای از گلستان را ترجمه کرده بودند و بر او فضل تقدم دارند. درواقع، ترجمه آثار سعدی به انگلیسی در سال ۱۷۷۴ با گزیده‌هایی از گلستان ترجمه استفان سالیوان آغاز شد، و با ترجمه‌های فرانسیس گلاوین با عنوان گلستان یا باغ گل سعدی (۱۸۰۶، بازچاپ ۱۸۲۲) — این همان ترجمه‌ای است که تعالی‌گرایان آمریکایی آن را پسندیدند و در مطالعه گرفتند — جیمز دومولین (۱۸۰۷)، جیمز راس (۱۸۲۳)، ادوارد بک‌هاوس ایستویک (۱۸۵۲)، جان

پلتس (۱۸۷۳)، ادوارد رهاتسک (۱۸۸۸) و چند تن دیگر ادامه یافت (France, 2002: 612).

۲. «اما اطلاعاتی که شکسپیر شخصاً از ایران [تأکید از من است] به دست آورده بود، عمدتاً مدیون اطلاعاتی است که سر آنتونی جنکینسون [تأکید از من است] پس از انجام یک مأموریت از سوی یک شرکت روسی در سال ۱۵۶۱ به ایران آن‌ها را نوشته بود» (ص ۶۵).

در اینجا یادآوری دو نکته ضرورت دارد: ۱. برای پرهیز از کژتابی بهتر است «ایران» را با قید تخصیص مثلاً «ایران پیشاسلام» یا «ایران پساسلام» یا حتی دقیق‌تر «ایران عصر صفوی» مشخص کنیم. به احتمال زیاد منظور مؤلف از «ایران»، «ایران عصر صفوی» است؛ ۲. حتی اگر مراد ایران عصر صفوی هم باشد باز جمله خالی از اشکال نیست، زیرا چنان‌که در ادامه خواهد آمد شکسپیر اطلاعاتش درباره ایران عصر صفوی را «عمدتاً مدیون اطلاعاتی سر آنتونی جنکینسون» نیست. شکسپیر برای دستیابی به اطلاعاتی درباره ایران عصر صفوی از چندین منبع استفاده کرد که یکی از آن‌ها سفرنامه سر آنتونی جنکینسون بود. از این رو قید «عمدتاً» نادرست و از احتیاط علمی به دور است.

به‌طور کلی، اشارات شکسپیر به ایران را می‌توان در دو دسته طبقه‌بندی کرد: الف) تلمیحات به ایران پیشاسلام^{۲۱} و ب) تلمیحات به ایران پساسلام. شکسپیر در نه/ ۹ عنوان از نمایشنامه‌هایش (تاجر ونیزی، ژولیوس سزار، هنری ششم قسمت ۱ و ۳، هنری چهارم قسمت ۱، هملت، مکبث، آنتونی و کلئوپاترا، و سیمبالین) به ایران پیشاسلام و در چهار عنوان از نمایشنامه‌هایش (کمدی/اشتباهات، تاجر ونیزی، شب دوازدهم، و شاه لیر) به ایران پساسلام اشاره کرده است. آشنایی شکسپیر با ایران پساسلام از سه طریق صورت گرفت: اول، از طریق نمایشنامه‌های به نسبت متعددی که پیش از او (تقریباً از قرون وسطا تا

روزگار او) به ایران پسااسلام می‌پرداخت. دوم، از رهگذر سفرنامه‌هایی که درباره ایران معاصر او، خاصه سفرنامه‌های برادران شرلی، بود. و سوم، از طریق ارتباطاتی که ممدوح شکسپیر، ارل اسکس، با برادران شرلی داشت.

۳. «اما اطلاعاتی که شکسپیر شخصاً از ایران به دست آورده بود، عمدتاً مدیون اطلاعاتی است که سر آنتونی جنکینسون پس از انجام یک مأموریت از سوی یک شرکت روسی [تأکید از من است] در سال ۱۵۶۱ [تأکید از من است] به ایران آن‌ها را نوشته بود» (ص ۶۵).

منظور مؤلف از شرکتی که سر آنتونی جنکینسون به نمایندگی از آن راهی ایران شد «شرکت مسکووی» است. «شرکت مسکووی» یک شرکت روسی نبود. «شرکت مسکووی»^{۲۲} (که همچنین به «شرکت روسی» یا «شرکت تجاری مسکووی» معروف است) یک شرکت تجاری انگلیسی بود که به روایتی در سال ۱۵۵۵ تأسیس شد. این شرکت در سال ۱۶۹۸، حق انحصاری خود برای تجارت با روسیه را از دست داد، اما تا سال انقلاب روسیه، ۱۹۱۷، همچنان دایر بود. به گفته سیروس غنی

در اوایل ۱۵۵۳ «شرکت سوداگران ماجراجوی کشف نواحی، مناطق، جزایر و مکان‌های ناشناخته در لندن» تأسیس شد و سباستین کابوت اولین رئیس آن بود. یکی از اهداف اولیه این شرکت فاصله گرفتن از قلمروهای تحت سیطره عثمانی‌ها و خلیج فارس تحت تسلط پرتغالی‌ها بود. برای نیل به این هدف این شرکت جدید کوشید که گذرگاه شمال غربی به‌سوی چین را پیدا کند. بعد از کشف بندر آرخانگل شمال روسیه این شرکت به «شرکت مسکووی» و «شرکت روسی» تغییر نام داد. (Ghani, 2008: 55-56).

به علاوه، آنتونی جنکینسون در سال ۱۵۶۲ و نه ۱۵۶۱ به نمایندگی از شرکت مسکوی راهی ایران شد. «در سال ۱۵۶۲ م. جنکینسون دو کشتی خرید تا از دریای خزر عبور کند، این بار بر سواحل غربی در قلمرو صفوی فرود آمد» (ibid: 56).

۴. «ویلیام شکسپیر چند جمله از کتاب *خاطرات آنتونی شرلی* [تأکید از من است] را در نمایشنامه شب دوازدهم به عاریت به کار برده است ... از جمله: من سهمی را که از این تفریح دارم، به هزاران دینار مقرر می‌کنم که صوفی اعظم بپردازد، نمی‌فروشم» (ص ۶۷). این جمله دو اشکال دارد: ۱. عنوان کتاب شرلی اشتباه است. عنوان دقیق اثر او چنین است: *سر آنتونی شرلی، گزارش او از سفرش به ایران، حوادث و خطراتی که برای او، در دریا و در خشکی، اتفاق افتاد، و رهایی‌های عجیب و نامنتظره‌اش از آن حوادث*.^{۲۳}

در باب سفرهای آنتونی و رابرت شرلی به ایران در روزگار ویلیام شکسپیر در دوران حکومت شاه عباس در سنجه با دیگر سیاحان آن دوره فراوان نوشته‌اند ... در دوران حیات آنان سه کتاب نوشته شد که گزارش درخشانی از سفر دشوارگذار و طاقت‌فرسای آنان عرضه می‌کرد. حتی خود آنتونی شرلی گزارشی مستقل از سفرش نوشت. عنوان کتاب سر آنتونی شرلی که در سال ۱۶۱۳ منتشر شد چنین است: *سر آنتونی شرلی، گزارش او از سفرش به ایران، حوادث و خطراتی که برای او، در دریا و در خشکی، اتفاق افتاد، و رهایی‌های عجیب و نامنتظره‌اش از آن حوادث* (Ghani, 2008: 61).

جمله نقل شده در نمایشنامه شب دوازدهم — «من سهمی را که از این تفریح دارم، به هزاران دینار مقرر می‌کنم که صوفی اعظم بپردازد، نمی‌فروشم» — ملهم از *سفرنامه سه برادر* (۱۶۰۰) است نه *سفرنامه آنتونی شرلی*:

صوفی بزرگ با سر آنتونی شرلی در تمام طول توقف وی رفتاری بسیار سخاوتمندانه و آزادمنشانه داشت. وقتی شاه قصد سفری داشت و سر آنتونی باید همراه وی می‌بود

صوفی بزرگ این هدایا را برای آنتونی فرستاد: چهل اسب مجهز به رکاب زرین که زین چهار اسب از طلای سفید یا زر بود که با سنگ‌های قیمتی مزین شده بود ... شاه به سر آنتونی پیام داد که وی مجبور نیست این هدایا را بپذیرد بلکه این‌ها لوازم ضروری سفر است که هشت روز به طول می‌انجامد (Draper, 1951: 423).

۵. عنوان این فصل — «آشنایی اروپاییان با سعدی» — اصلاً با محتوی آن هم‌خوانی ندارد. این فصل به‌اختصار و پراکنده به آشنایی انگلیسی‌ها با سعدی می‌پردازد و نشانی از آشنایی اروپاییان (فرانسوی‌ها، آلمانی‌ها و ...) در آن نیست. بهتر بود مؤلف عنوان آن را «آشنایی انگلیسیان/ انگلیسی‌ها با سعدی» می‌گذاشتند.

فصل ۷: آشنایی ایرانیان با شکسپیر

۱. «سید نعمت‌الله جزایری ... در کتاب معروف زهرالریع از داستان تاجر ونیزی شکسپیر ... اقتباس کرد ... آیا سید نعمت‌الله جزایری زبان انگلیسی می‌دانسته است؟ در پاسخ باید گفت بعید می‌نماید ... بعید نیست از همان طریق [کمپانی هند شرقی] ترجمه فارسی از تاجر ونیزی به دست سید نعمت‌الله رسیده باشد» (صص ۶۹-۷۰).

در مباحث مربوط به اقتباس و تأثیرپذیری در ادبیات تطبیقی باید براساس مدارک و مستندات سخن گفت و مسیر اقتباس و تأثیرپذیری (مستقیم و غیرمستقیم) را مشخص کرد و صد البته که نمی‌توان بنیان را بر حدس و گمان و عباراتی مانند «بعید نیست» گذاشت. بخشی از پی‌رنگ تاجر ونیزی به داستان غرامت گرفتن یک رطل گوشت از بدن بدهکار می‌پردازد. مؤلف باورمند است که این مضمون که در زهرالریع سید نعمت‌الله جزایری آمده مقتبس از تاجر ونیزی شکسپیر است البته ایشان جز گمانه‌هایی چند هیچ سندی عرضه نکرده است. حال آن‌که، برخی اعتقاد دارند که داستان غرامت گرفتن یک رطل

گوشت از بدن بدهکار مضمونی است که از شرق به غرب سفر کرده است نه برعکس: «اصل داستان محاکمه بین مرد یهودی و شخص مدیون و غرامت گرفتن یک رطل گوشت انسان بدهکار مستقیماً یکی از حکایات قدیم شرقی است که معلوم نیست در چه تاریخ از زبان‌های آسیایی به زبان ایتالیایی ترجمه و انتشار یافته و هم‌اکنون در بعضی از مجموعه‌های قصص و روایات ادبی فارسی دیده می‌شود. و قصه قاضی حمص و قاضی بلخ موجود است. رجوع شود به «زهرالربیع» سید نعمت‌الله جزایری ص. ۳۰۷ طبع بمبئی» (حکمت، ۴).

۲. «پس از میرزا صالح شیرازی، حسین‌علی سالور [تأکید از من است] (ملقب به عمادالسلطنه) در سال ۱۳۱۸ قمری نمایشنامه ویلیام شکسپیر به نام رام کردن زن سرکش را با نام سلیقه‌ای خودش: به تربیت درآوردن دختر تندخوی [تأکید از من است] به صورت چاپ سنگی منتشر ساخت» (ص ۷۲).

در این جمله سه خطا وجود دارد: ۱. پس از میرزا صالح شیرازی، یوسف اعتصامی (۱۳۱۶-۱۲۵۳)، ملقب به اعتصام‌الملک، شکسپیر و آثارش را به ایرانی‌ها شناساند. از این رو ظاهراً باید او را اولین معرف واقعی شکسپیر و آثارش در ایران دانست. اعتصام‌الملک در مجله بهار — ماهنامه‌ای که از ۱۲۸۹ تا ۱۳۰۱ ش. منتشر می‌شد — در سال ۱۲۹۰ ش اولین شرح حال ویلیام شکسپیر را به فارسی نوشت. وی بعدها چکیده‌ای از چهار نمایشنامه او را به فارسی برگرداند، و همچنین عناوین آثار نمایشی شکسپیر را ترجمه و در مجله مذکور منتشر کرد؛ ۲. در این صفحه دو بار نام مترجم رام کردن زن سرکش «حسین‌علی سالور» آمده، حال آن‌که «حسین‌قلی سالور» درست است. حسین‌قلی میرزا سالور (۱۲۴۷-۱۳۱۱) معروف به عمادالسلطنه، نوه محمدشاه قاجار و بزرگ‌ترین پسر حاکم همدان که بعداً خودش هم حاکم شد، اولین کسی بود که در سال ۱۹۰۰ م/ ۱۲۷۸

ش یکی از آثار نمایشی شکسپیر — یعنی، کمدی به تربیت آوردن دختر تندخوی^{۲۴} — را به‌طور کامل به فارسی برگرداند. از آنجا که سالور در فرانسه تحصیل کرده بود، به جای انگلیسی از فرانسه ترجمه می‌کرد؛^۳ عنوان دقیق ترجمه حسین‌قلی سالور، مجلس تماشاخانه: به ترتیب آوردن دختر تندخوی است نه به تربیت درآوردن دختر تندخوی (بزرگ‌مهر، ۱۳۹۴: ۴۲)

۳. «حتی احمد بهمنیار از نخستین استادان دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ... تاجر ونیزی را از عربی یا انگلیسی [تأکید از من است] به فارسی ترجمه کرده است» (ص ۷۲).

احمد بهمنیار با زبان انگلیسی آشنایی مختصری داشت اما عربی‌دان برجسته‌ای بود، ترجمه‌های او از عربی به فارسی است (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۶۳). او در سال ۱۳۱۶ ش. تاجر ونیزی را از عربی (پرتوی، ۱۴۰) در قالب داستان (داستان کوتاه بلند) به نثری ساده، روان، روشن و یک‌دست ترجمه کرد^{۲۵}. به‌علت تسلط او به هر دو زبان (یعنی فارسی و عربی) و نثر پخته و پاکیزه، بهمنیار به‌نیکی از عهده برگردان متن عربی برآمده است. درمجموع، ترجمه‌اش از استحکام، فصاحت و سلاست ویژه‌ای برخوردار است. این اثر به اهتمام نشر «گل‌آله خاور» زیر نظر محمد رمضانی به چاپ رسید:

حدود یک سال پیش روزی در اتاق استادان دانشکده [ادبیات]، آقای مدرس رضوی را دیدم در گوشه‌ای نشسته غرق خواندن کتابی لاغر و رنگ‌رو [رو]رفته بود. پرسیدم چه می‌خوانی؟ گفت تاجر ونیزی، از شکسپیر. جسته‌وگریخته درباره شکسپیر شنیده و در نشریات گوناگون به نام او برخورده بودم، اما نه هیچ‌یک از آثار او را خوانده و نه دیده بودم. بعداً کتاب را از آقای رضوی امانت گرفتم و با علاقه خواندم. طرح‌ریزی نمایشنامه را خیلی ماهرانه و پیشبرد آن را بسیار استادانه دیدم. اگر بگویم تا آن زمان

نمایشنامه‌ای مانند آن نخوانده بودم گزاف نگفتم آن‌گاه بر آن شدم که آن را به فارسی درآورم (Horri, 2003: 81).

۴. «اشعار و غزل‌واره‌های شکسپیر به‌طور جامع [تأکید از من است] با ترجمه تقی تفضلی و بهنام مقدم (۱۳۷۹) و سرانجام به قلم دکتر امید طیب‌زاده به ایرانیان شناسانده شد» (ص ۷۳).

مؤلف قید «به‌طور جامع» را از سر بی‌دقتی و بدون بررسی این ترجمه‌ها به کار برده است. تعداد غزل‌واره‌های شکسپیر ۱۵۴ فقره است و از میان سه مترجم مذکور غزل‌واره‌های شکسپیر تنها ترجمه امید طیب‌زاده کامل است. ترجمه تقی تفضلی (با عنوان *غزل‌های عاشقانه ویلیام شکسپیر*، ۱۳۷۷) شامل یک‌صد / ۱۰۰ غزل و به نثر است؛ ترجمه بهنام مقدم (با عنوان *غزل‌های شکسپیر*، ۱۳۷۹) مشتمل بر هشتاد و هفت / ۸۷ غزل و به نظم است؛ و ترجمه امید طیب‌زاده (با عنوان *غزل‌واره‌ها*، ۱۳۹۶) شامل یک‌صد و پنجاه و چهار / ۱۵۴ غزل و به نثر است. ترجمه او در سال ۱۳۹۹ به چاپ دوم و در سال ۱۴۰۲ به چاپ سوم رسید.

فصل ۸: شهرت جهانی سعدی

۱. «از وفات شکسپیر بیست سال [تأکید از من است] گذشته بود که اروپایی‌ها از طریق آندره دوریه، که *گلستان سعدی* [تأکید از من است] را در سال ۱۶۳۴ م. به فرانسه ترجمه کرده بود، با سعدی آشنا شدند» (ص ۸۲).

این جمله دو اشکال جزئی دارد: یک، از وفات شکسپیر ۱۸ سال گذشته بود نه ۲۰ سال، شکسپیر در سال ۱۶۱۶ درگذشت، پس ۱۶۳۴ منهای ۱۶۱۶ می‌شود ۱۸. دو، از جمله «آندره دوریه، که *گلستان سعدی* را در سال ۱۶۳۴ م. به فرانسه ترجمه کرده بود، ...» چنین

مستفاد می‌شود که آندره دو ریه تمام *گلستان سعدی* را به فرانسه ترجمه کرده است. چنان‌که می‌دانیم دوریه **گزیده‌ای** [تأکید از من است] از *گلستان سعدی* را تحت عنوان «*گلستان* یا امپراتوری گل‌ها رساله‌ای در باب اخلاق پادشاهان»^{۲۶} ترجمه کرد (Loloi, 2014: 9).

مؤلف در فصل نهم دوباره این جمله را تکرار کرده است: «در سال ۱۶۳۴ م، آندره دو ریه، *گلستان سعدی* [تأکید از من است] را به زبان فرانسوی درآورد و برای نخستین بار فرانسویان و سپس اروپاییان را با یکی از شاهکارهای ادب فارسی آشنا ساخت» (ص ۹۴).
 ۲. «وی [یوزف فون هامر- پورگشتال] وصیت کرده بود که بر سنگ مزارش این دو بیت از **بوستان سعدی** [تأکید از من است] نوشته شود: در اقصای عالم بگشتم بسی / به سر بردم ایام با هر کسی // تمتع به هر گوشه‌ای یافتم / ز هر خرمنی خوشه‌ای یافتم» (ص ۸۷).
 این قسمت درست اما ناقص است. شکل کامل آن به قرار زیر است. بر صندوق گور هامر- پورگشتال دو شعر از سعدی نقر شده است. «مستشرق خستگی‌ناپذیر اتریشی، یوزف فن هامر- پورگشتال، دو شعر از سعدی برگزید که بر سنگ قبرش نقر شود» (Schimmel, 1987: 215). منظور خانم آنهماری شیمل از اشعار منقور بر صندوق گور هامر- پورگشتال این دو قطعه است: یکی الف) برگرفته از دیباجه بوستان و ب) دیگری مأخوذ از باب هفتم *گلستان* است که رنگ‌مایه‌ای خیامی دارد. نقر این دو قطعه بر سنگ گور هامر- پورگشتال نشانه‌ی علقه‌ی خاطر راستین او به شعر فارسی است: الف) «در اقصای عالم بگشتم بسی / به سر بردم ایام با هر کسی // تمتع به هر گوشه‌ای یافتم / ز هر خرمنی خوشه‌ای یافتم» و ب) «وه! که هر گه که سبزه در بستان / بدمیدی چو خوش شدی دل من. // بگذر ای دوست تا به وقت بهار/ سبزه بینی دمیده از گل من».

فصل ۹: بررسی غزلیات سعدی و غزل‌واره‌های شکسپیر به لحاظ محتوا

۱. «از نظر زمانی، بیش‌تر غزل‌ها، ثمرهٔ اواخر دورهٔ شاعری [تأکید از من است] او [شکسپیر] است» (ص ۹۳). این دیدگاه درست نیست. زمان سرایش غزل‌واره‌های شکسپیر موضوع معرکه‌آرانی است و با قطعیت نمی‌توان دربارهٔ آن اظهار نظر کرد. هیچ‌یک از غزل‌واره‌های شکسپیر عنوان و تاریخ ندارد از این رو شاید بتوان «از روی اشارات، قرائن مختلف و مفاد اشعار، زمان تقریبی سرایش آن‌ها را حدس زد» (طیب‌زاده، ۱۳۹۶: ۴۵). بر این اساس، شکسپیر پژوهان تاریخ‌های مختلفی را پیشنهاد کرده‌اند از سال ۱۵۸۲ (مطابق غزل‌واره ۱۴۵) تا ۱۶۰۴ (مطابق غزل‌واره ۱۰۷).

۲. «غزل‌واره‌های انگلیسی [تأکید از من است] معمولاً به دو قسمت تقسیم می‌شود: هشت مصراع اول که به اکتاو معروف است، در قافیه‌ها متحدند و شش مصراع دیگر که به سستت موسومند، با هم اتحاد قافیه دارند» (ص ۹۳).

تعریفی که مؤلف در جملهٔ مذکور عرضه کرده تعریف «غزل‌وارهٔ ایتالیایی» است نه «غزل‌وارهٔ انگلیسی». غزل‌واره در ادبیات انگلیسی به دو شاخهٔ اصلی تقسیم می‌شود و هر شاخهٔ اصلی یک زیرشاخهٔ فرعی هم دارد: ۱. «غزل‌وارهٔ ایتالیایی یا پترارکی»^{۲۷} و «غزل‌وارهٔ انگلیسی یا شکسپیری»^{۲۸}. غزل‌وارهٔ ایتالیایی چهارده مصراع با طرح قافیهٔ ثابت و خاص خود دارد که به دو بخش تقسیم می‌شود: هشت‌گانه (octave): هشت مصراع آغازین که در آن شاعر طرح موضوع/ مسئله می‌کند، و شش‌گانه (sestet): شش مصراع پایانی که در آن شاعر به موضوع/ مسئلهٔ مطروحه پاسخ می‌دهد. غزل‌وارهٔ انگلیسی نیز چهارده مصراع با طرح قافیهٔ ثابت و خاص خود دارد که به چهار بخش تقسیم می‌شود: سه بند چهار سطری/ مصراعی (quatrain) یا دوازده سطر/ مصراع اول که در آن شاعر طرح موضوع/

مسئله می‌کند و بند پایانی یا دو سطر / مصراع آخر (couplet) که در آن شاعر به موضوع / مسئله مطروحه پاسخ می‌دهد (Abrams, 1999: 290).

فصل ۱۰: انگیزه‌های مدح و ستایش در اشعار سعدی و شکسپیر

۱. «شاعران درباری انگلیس در دوره هنری هشتم — به پیروی از ایتالیایی‌ها و فرانسوی‌ها — از قالب **غزل‌واره برای مدح** [تأکید از من است] استفاده کردند. این رویه بر آثار دوره ملکه الیزابت نیز تأثیر گذاشت» (ص ۱۲۰).

این مدعا نادرست است. مؤلف این مدعا را به نقل از مدخل («شاعران درباری»)^{۲۹} از فرهنگ اصطلاحات ادبی آ. ج. کادن آورده است حال آن‌که در این مدخل چنین ادعایی مطرح نشده است. بنگرید به ترجمه کامل این مدخل:

شاعران درباری: گروهی از شاعران دربار هنری هشتم که قوالب شعری ایتالیایی و فرانسوی را وارد [شعر انگلیسی] کردند. معروف‌ترین آن‌ها عبارتند از سر توماس وایات، که اولین غزل‌واره‌های انگلیسی را نوشت / سرود، و هنری هاوارد، ارل ناحیه ساری، که شعر سپید را [به ادبیات انگلیسی] معرفی کرد. بخش اعظم اشعار شاعران درباری در جنگ تاتل (۱۵۵۷) منتشر شد و تأثیر بسزایی بر شاعران / نویسندگان عصر الیزابت داشت (Cuddon, 1998:190).

۲. «بعضی از شکسپیرشناسان انگلیسی، سعی کرده‌اند تا به نوعی ماجرایی دگرپاشی شاعر بزرگ و ملی خود را، از ذهن خوانندگان غزل‌واره‌های او بزدایند. از **بن جانسون** [تأکید از من است] گرفته تا ساموئل تیلور کالریج» (ص ۱۳۹).

این جمله دو ایراد دارد: ۱. مراد «جان بنسون» است نه «بن جانسون». جان بنسون در سال ۱۶۴۰، بیست و چهار / ۲۴ سال پس از مرگ شکسپیر، ویراست جدیدی، همراه با

تغییرات بنیادین، از غزل‌واره‌های شکسپیر با عنوان /شعار: اثر آقای ویل. شکسپیر^{۳۰} عرضه کرد. ۲. مؤلف کار او را به تغییر ضمیر «او»ی مذکر/he به ضمیر «او»ی مونث/she فروکاسته است حال آن‌که او تغییرات زیادی انجام داده است. جان بنسون برخی از غزل‌واره‌ها (شماره‌های ۱۸، ۱۹، ۴۳، ۵۶، ۷۵ و ۷۶) را، به دلایلی که بر ما روشن نیست، حذف کرد، بیشتر غزل‌واره‌های شکسپیر را با اشعاری از جنگ زائر سودایی درهم آمیخت، اشعاری را به این ویراست افزود که سروده شکسپیر نبود بلکه از آن معاصرانش (کریستوفر مارلو، بن جانسون، توماس هی‌وود، جان فلچر، و سر والتر رالی) بود، ترتیب غزل‌واره‌های را به هم زد و آن‌ها را زیر گروه‌هایی با عناوینی ابداعی دسته‌بندی کرد از این رو ۱۵۴ غزل‌واره در دستان او به ۷۲ شعر مستقل تبدیل شد. افزون بر همه این‌ها، او ضمایر را در سه غزل‌واره که خطاب به مردی سروده شده بودند تغییر داد تا این حس را بیافریند که آن‌ها برای زنی سروده شده‌اند، مثلاً در غزل‌واره ۱۰۸ خطاب «شیرین پسر» را به «شیرین معشوق» تغییر داد (Schoenfeldt, 2010: 134-135).

مؤلف سه بار دیگر در همین صفحه ۱۳۹ («روشی که بن جانسون انتخاب کرد ...»، «بن جانسون تمام قرائن و نشانه‌های موجود ...»، و «بن جانسون غزل‌واره‌های او را دستکاری کرده ...»)، و یک بار دیگر در صفحه ۱۴۰ («با وجود جانبداری بن جانسون ...») این اسم را با همین ضبط تکرار کرده است.

۳. «در رمان آرکادیا [تأکید از من است] سیدنی ... همین‌گونه استدلال‌ها آورده شده است» (ص ۱۳۷).

«رمان» به منزله یک گونه ادبی در معنی اخص کلمه در سرآغاز قرن هجدهم در انگلستان شکل گرفت از این رو به کار بردن این لفظ برای اثری که در قرن شانزده نوشته شده نادقیق و نادرست است. آرکادیا «رمانس»ی است مثبور به قلم سر فیلیپ سیدنی که

در مطاوی آن اشعاری نیز آمده است. سیدنی این اثر را، که در عصر رنسانس (۱۵۰۰-۱۶۶۰) بسیار محبوب بود، به خواهرش، کتسِ پمبروک، اهدا کرد. برای «رمانس» برابرنهادهایی مانند «بزم‌نامه»، «عشق‌نامه»، «رزم‌نامه»، «هوس‌نامه» و «سلحشورنامه» پیشنهاد شده است (حسینی، ۱۳۷۵: ۶۸).

در پایان به دو مورد فراگیر، تکرارهای نالازم و پانوشتهای غلط انگلیسی و فرانسوی، می‌پردازم که از معضلات جدی این کتاب است: الف) تکرارهای نالازم؛ مؤلف در فصول مختلف کتاب حاضر، به دلایلی که روشن نیست، مطلبی را تکرار کرده که هم نالازم و هم آزاردهنده است. تعداد این موارد یازده فقره است که به ترتیب می‌آید: ۱. افول‌ناپذیری امپراتوری انگلستان (صص ۱۸ و ۷۸)؛ نظر اسکار وایلد درباره آقای دبلیو اچ (صص ۳۴ و ۱۳۶)؛ تردیدکنندگان به اصالت آثار شکسپیر (صص ۴۳ و ۵۱)؛ نقل‌قول ویل دورانت درباره زیبایی مردان (صص ۵۶ و ۱۰۰)؛ تبعیت از سنت پترارکی (صص ۵۶ و ۹۸)؛ غزل‌واره شماره ۱۳۰ (صص ۵۷ و ۹۹)؛ طاعون ۱۵۹۲ لندن (۶۰ و ۱۳۳)؛ گوزن‌دزدی شکسپیر (صص ۶۲ و ۱۴۴)؛ آندره دوریه و گلستان (صص ۸۲ و ۹۴)؛ خانم‌گیر و زن شکسپیر (صص ۱۰۱ و ۱۴۱)؛ و شکسپیر و امردان (صص ۱۰۱ و ۱۴۳).

ب) پانوشتهای غلط انگلیسی و فرانسوی. مؤلف در جای‌جای کتاب در پانوشتهای انگلیسی و فرانسوی ضبط اعلام را غلط آورده است. این امر با وجود موتورهای جست‌وجو در روزگار ما جای بسی تعجب است. تکتک این موارد را با ذکر صفحه مشخص کرده و ضبط درست آن‌ها را آورده‌ام. بنگرید به این موارد در سراسر کتاب: ۱. ص. ۲۵: بن جانسون (Ben Johnson)^{۳۱}؛ ۲. صص. ۵۷ و ۹۸: فرانسیسکو پترارک (Francesco Petrarch)^{۳۲} [تلفظ ایتالیایی کلمه «فرانچسکو پترارکا» است، ولی در فارسی به تبع انگلیسی «فرانچسکو پترارک» تلفظ می‌شود]؛ ۳. ص. ۵۹: رابرت مک‌کروم (Robert

۳۳(McCrom) ؛ ۴. ص. ۶۶: جیمز دومولین (James Demolin) ؛ ۳۴ ؛ ۵. ص. ۷۳: تمام کمدی‌ها و تراژدی‌های شکسپیر (Complet works) ؛ ۳۵ [مجموعه آثار نویسنده شامل تمام آثار منظوم و مثنوی نویسنده می‌شود نه فقط کمدی‌ها و تراژدی‌های] ؛ ۶. ص. ۸۴: آوید (Evid) ؛ ۳۶ ؛ ۷. ص. ۸۴: لافونتن (Lafonten) ؛ ۳۷ ؛ ۸. ص. ۸۴: رابله (Rable) ؛ ۳۸ ؛ ۹. ص. ۸۹: رالف والدو امرسون (Ralf Waldo Emerson) ؛ ۳۹ ؛ ۱۰. ص. ۹۳: اُکتاو (Octav) ؛ ۴۰ ؛ ۱۱. ص. ۹۸: برادران شرلی (Sherli) ؛ ۴۱ ؛ ۱۲. ص. ۹۷: هنری هاوارد (Henry Hawrad) ؛ ۴۲ ؛ ۱۳. ص. ۹۹: استروفل و استلا (Astrophel, Stella) [عنوان مجموعه غزل‌واره‌های سر فلیب سیدنی است که به معنی ستاره و ستاره‌دوست است]. ۴۳

کتاب حاضر کاستی‌های دیگری هم دارد که به علت ضیق جا فقط به آن‌ها اشاره می‌کنم و می‌گذرم: آوردن نقل‌قول‌های نامرتب برای اثبات مدعای خود (برای نمونه ر. ک. صص. ۳۸، ۵۲)، استشهاد به نظر غیرمتخصصان درباره موضوعی کاملاً تخصصی (برای نمونه ر. ک. صص. ۳۵، ۴۴، ۴۵)، مقایسه‌های نابجا (برای نمونه ر. ک. صص. ۳۲، ۵۹، ۶۱ و ۸۱)، عدم ذکر منبع^{۴۵} (برای نمونه ر. ک. صص. ۳۳-۳۴، ۴۳-۴۴، و ۷۳)، ذکر مدعیات کلی‌گویانه و بی‌سند (برای نمونه ر. ک. صص. ۸، ۳۱، ۴۴، ۶۶، و ۷۸).

نتیجه

از کتاب *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر* می‌توان نکات چندی آموخت. با این حال، کتاب حاضر کاستی‌های متعددی دارد که پاره‌ای از آن‌ها بعضاً گمراه‌کننده است. کوشیده‌ام که بر اساس مستندات و منابع دست اول آن‌ها را رفع کنم. به علاوه، مقایسه‌ها در کتاب کلی‌گویانه، جانبدارانه (بحث مهتری سعدی و کهتری شکسپیر)، خارج از بافت غزل‌واره‌های شکسپیر، که وحدت مضمونی دارند، است و گاه از احتیاط علمی به دورند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شهریار‌ی‌راد، پویا (۱۳۹۴). *عاشقانه‌های شکسپیر*. مشهد: نشر پاژ.

۲. طیب‌زاده، امید (۱۳۹۶). *غزل‌واره‌های ویلیام شکسپیر*. تهران: انتشارات نیلوفر.

3. Andrew Marvell
4. *An Horatian Ode upon Cromwell's Return from Ireland*
5. Charles I
6. *The Schoole Of Abuse*
7. John Donne
8. *The Holy Sonnets*
9. "the empire on which the sun never sets"
10. Ben Jonson
11. The First Folio
12. "To the Memory of My Beloved the Author, Mr. William Shakespeare, and What He Hath Left Us"
13. Samuel Johnson
14. *The Plays of William Shakespeare*
15. *Preface to Shakespeare*
16. Marie François Sadi Carnot
17. John Hudson's *Shakespeare's Dark Lady: Amelia Bassano Lanier The woman behind Shakespeare's plays?*
18. Alfred Leslie Rowse
19. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/the-swan-of-avon>.
20. Eastwick, Edward Backhouse, *The Gulistan or Rose Garden of Shekh Muslihu' d-din Sadi of Shiraz*, Hertford, 1852; London: Trubner, 1880; London: Octagon Press, 1979, reprinted 1996.

۲۱. شکسپیر به سه طریق به اطلاعاتی درباره ایران پیشااسلام دست یافت. یکی، از رهگذر تعلیمات تاریخی

که در دوران تحصیل او بخشی از تعلیمات رایج عصر رنسانس بود. برای نمونه، یکی از این کتاب‌ها *حیات مردان نامی پلوتارک* بود. دوم، شکسپیر و معاصرانش افزون بر *کوروش‌نامه* گزنفون آثار پلوتارک، هردوت و استرابو را، هم به زبان اصلی و هم در قالب ترجمه انگلیسی، در اختیار داشتند. «تا اواخر قرن شانزدهم، اطلاعات کلاسیک تاریخی درباره پارس/ ایران هنوز هم غالباً از طریق ترجمه کلمه به کلمه آثار کسانی مانند هردوت، پلوتارک یا استرابو به کتب و رسائل جغرافیایی و تاریخی راه پیدا می‌کرد»

(Niayesh, 2008: 129). سوم، افزون بر آثار تاریخی مذکور درباره ایران در این دوره — از اواخر قرون وسطا تا دوره پیشامدرن — در ژانرهای مختلف نمایشنامه تصاویر و صحنه‌هایی درباره میراث تاریخی و اساطیری ایران وجود دارد که در دسترس شکسپیر و معاصرانش بوده است. پاره‌ای از این آثار عبارت‌اند از: *ملکه خدادگانه* هستر (۱۵۷۲)، میان‌پرده‌ای براساس کتاب *مقدس* اثر نویسندگی ناشناس؛ *کمبوجیه* (۱۵۶۱) نمایشنامه‌ای اخلاق‌گرایانه اثر توماس پرستون؛ *نبردهای کوروش* (۱۵۸۸) نمایشنامه‌ای تاریخی اثر نویسندگی ناشناس؛ *تاریخ جیمز ششم اسکاتلند* (۱۵۸۹) نمایشنامه‌ای تاریخی اثر رابرت گرین؛ *چهار شاگرد لندن* (۱۶۰۰) اثر توماس هیوود؛ *داریوش* (۱۶۰۳) درامی درسته اثر ویلیام الکساندر (Mcjannet, 1999: 241).

22. The Muscovy Company

23. *Sir Antony Sherley his relation of his trauels into Persia The dangers, and distresses, which befell him in his passage, both by sea and land, and his strange and vnexpected deliuerances.*

24. *The Taming of the Shrew*

۲۵. شکسپیر، ویلیام (۱۳۱۶). *تاجر ونیسی*. ترجمه احمد بهمنیار. تهران: کلاله خاور.

26. *Gulistan, ou L'empire des roses, traité des moeurs des rois*

27. Petrarchan sonnet

28. Shakespearean sonnet

29. "Courtly Makers"

30. *Poems: Written by Wil. Shake-speare. Gent.*

31. Ben Jonson

32. Francesco Petrarca

33. Robert McCrum

34. James Dumoulin

35. complete works

36. Ovid

37. Jean de La Fontaine

38. François Rabelais

39. Ralph Waldo Emerson

40. Octave

41. Shirley or Sherley

42. Henry Howard

43. Astrophel and Stella

۴۴. شاهزاده فیلیپ (همسر ملکه انگلیس) باور نداشت که آثار منتسب به شکسپیر، متعلق به او باشد.

۴۵. رک. امید طبیب‌زاده، ۱۳۹۶: ۴۲؛ ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۱۰، پرتوی، ۱۳۹۹: ۱۴۰.

منابع

- ابراهیمی، حمید (۱۳۹۸). *شکسپیر و ایران*. تهران: مهراندیش.
- بزرگ‌مهر، شیرین (۱۳۹۴). *تأثیر ترجمه متون نمایشی بر تئاتر ایران*. تهران: افراز.
- پرتوی، پرویز (۱۳۹۹). «شکسپیر در ایران». *فصلنامه مترجم*. س. ۲۹. ش. ۷۱. ۱۳۹-۱۴۶.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۶). *سر دلبران: معرفی چهره‌های ادب معاصر ایران*. تهران: مازیار.
- رماک، هنری (۱۳۹۱). «تعریف و عملکرد ادبیات تطبیقی». ترجمه فرزانه علوی‌زاده. *ادبیات تطبیقی*. ش ۲/۳ (۶). ۷۳-۵۴.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). *یادداشتها و اندیشه‌ها*. تهران: سخن.
- حدیدی، جواد (۱۳۷۳). *از سعدی تا آراگون: تاثیر ادبیات فارسی در ادبیات فرانسه*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- حسینی، صالح (۱۳۷۵). *واژه‌نامه ادبی*. تهران: نیلوفر.
- حکمت، علی‌اصغر (۱۳۳۲). *پنج حکایت: از آثار شکسپیر*. تهران: ؟.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۵). *حافظ‌نامه: شرح الفاظ، اعلام، مفاهیم کلیدی و ابیات دشوار حافظ*. تهران: علمی و فرهنگی.
- شقیق، اسماعیل (۱۴۰۳). *غزل سعدی و غزل‌واره شکسپیر*. تهران: مروارید.
- طیب‌زاده، امید (۱۳۹۶). *غزل‌واره‌ها: ویلیام شکسپیر*. تهران: نیلوفر.
- کجوری، پروین (۱۳۴۸). «زندگی، آثار، و مقام شکسپیر». *خرد و کوشش*. ش ۳. ۲۶۷-۲۸۴.
- گلبن، محمد (۱۳۸۳). *نقد و سیاحت*. تهران: قطره.
- گویارد، ام. اف. (۱۳۷۴). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه علی‌اکبر خان‌محمدی. تهران: پاژنگ.

گیر، جرمین (۱۳۹۰). شکسپیر. ترجمه عبدالله کوثری، تهران: ماهی.

References

- Abrams, M. H. (1999). *A Glossary of Literary Terms*. Boston: Heinle & Heinle publishers.
- Abrams, M. H. (2000). *The Norton Anthology of English Literature*. Publisher: W. W. Norton & Company.
- Bozorgmehr, Sh. (2015). *Tasir Tarjome Moton Namāyeshi bar Teātr-e Iran*, Tehran: Afraz Publishers. [in Persian]
- Bressler, C. E. (2007). *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*. Publisher: Pearson Education (US).
- Classe, O. (2000). *Encyclopedia of Literary Translation into English*. Publisher: Routledge.
- Cuddon, J. A. (1998). *Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*. London: Penguin Books.
- Davis, D. (2004). "On Not Translating Hafez". *New England Review*. Vol. 25, No. 1/2, *Translation: Double Issue* (Winter-Spring, 2004), pp. 310-318.
- Draper, J. (1951). "Shakespeare and Abbas the Great". *Philological Quarterly*; vol. 30, (Jan 1, 1951): 419-425.
- France, P. (2002). *The Oxford Guide to Literature in English Translation*. Publisher: Oxford University Press.
- Ghani, C. (2008). *Shakespeare, Persia, & the East*. Publisher: Mage Publishers.
- Heminges, J. & Henry Condell. (1623). *Mr. William Shakespeares Comedies, Histories, & Tragedies*. Publisher: Edward Blount, William and Isaac Jaggard.
- Golbon, M. (2004). *Naghd va Siyāhat*. Tehran: Ghatreh Publishers. [in Persian]
- Greer, J. (2011). *Shakespeare*. Tr. Abdollah Kosari. Tehran: Mahi Publishers. [in Persian]
- Guyard, M. F. (1995). *Adabiyāt Tatbighi*. Tr. Aliakbar Khanmohammadi. Tehran: Pāzhang Publishers. [in Persian]
- Hadidi, J. (1994). *Az Sa'di tā Aragon*. Tehran: Markaz Nashre Dāneshgāhi. [in Persian]
- Hekmat, A. (1953). *Panj Hekāyat: As Asār-e Shakespeare*. Tehran: ?

- Hosseini, S. (1996). *Vāzhenāmeḥ Adabi*. Tehran: Nilofar Publishers. [in Persian]
- Horri, A. (2003). *The Influence of Translation on Shakespeare's Reception in Iran: Three Farsi Hamlets and Suggestions for a Fourth*. (Dissertation submitted to Middlesex University in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy). Available at: <http://eprints.mdx.ac.uk/6402/> [Accessed: 07.04.2012].
- Hudson, J. (2016). *Shakespeare's Dark Lady: Amelia Bassano Lanier The woman behind Shakespeare's plays?* Amberley Publishing.
- Khoramshahi, B. (2006). *Hafiznāmeḥ*. Tehran: Elmi va Farhangi Publishers. [in Persian]
- Loloi, P. (2014). "Emerson and Aspects of Sa'di's Reception in Nineteenth-Century America" in Mehdi Aminrazavi's *Sufism and American Literary Masters*. Publisher: State University of New York Press.
- Ousby, I. (1998). *The Wordsworth Companion to Literature in English*. Publisher: Wordsworth Editions, Limited.
- Partovi, P. (2020). "Shakespeare dar Irān". *Motarjem Journal*. no. 71. [in Persian]
- Schimmel, A. (1987). "The Genius of Shiraz: Sa'di and Hafez", in Ehsan Yarshater's *Persian Literature*. Publisher: State University of New York Press.
- Schoenfeldt, M. (2010). *The Cambridge Introduction to Shakespeare's Poetry*. Publisher: Cambridge University Press.
- Tabibzāde, O. (2017). *Ghazalvāreh: William Shakespeare*. Tehran: Nilofar Publishers. [in Persian]
- Zarinkob, A. (2004). *Yāddāshthā va Andisheha*. Tehran: Sokhan Publishers. [in Persian]
- Zolfaghari, H. (2007). *Sere Delbarān: Moarefi-e Chehreha-e Adab Moāser Iran*. Tehran: Mazi-yār Publishers. [in Persian]